

SSAD

Stratejik ve Sosyal Arařtırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 5 Issue 3, November 2021

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Arařtırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 30.05.2021

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 04.10.2021

DOI: 10.30692/sisad.945198

ERKEN CUMHURİYET TÜRKİYE’SİNDE İÇTİHAD DERGİSİ’NİN DİN POLİTİKASININ ŞEKİLLENİŞİNDEKİ ETKİSİ ÜZERİNE İNCELEME

An Analysing on The Impact of İctihad Journal on Configuration of Religion Based Politics in the Early Times of Turkish Republic

Yasin TURNA

Öğr. Gör.

Bandırma Onyediy Eylöl Üniversitesi

Erdek Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Siyaset ve Sosyal Bilimler Doktora Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0003-2153-2797

yturna@bandirma.edu.tr

Atıf/Citation: Yasin Turna, (2021), “Erken Cumhuriyet Türkiye’inde İctihad Dergisi’nin Din Politikasının Şekillenişindeki Etkisi Üzerine İnceleme”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.3 Kasım 2021 s.577-587.

Özet: Osmanlı Devleti, Batı karşısında gerilemesini durdurmak için bir dizi reform hareketine girişerek, gelenekselleşmiş düşün kadrolarından çok daha farklı bir “aydınlık sınıfı”nı ortaya çıkarmıştır. Osmanlı’nın son döneminde ortaya çıkan bu aydın sınıf, Osmanlı modernleşmesinde çağdaş fikirler sunsa da uygulayabilme imkanını Cumhuriyet ile birlikte bulmuştur. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e miras kalan bu aydın sınıfın bir kısmı, Cumhuriyet rejiminin kurucuları arasında yer alarak medenileşme/batılılaşma hareketini başlatıp, toplumun din temelli cemiyet hayatını dönüştürecek laik bir devlet inşa etmeyi amaçlamışlardır. Cumhuriyet’in temel ilkelerinden birisi olan laiklik ekseninde, Cumhuriyet elitleri tarafından biçimlenen yeni hayat, merkezden çevreye doğru genişleyici bir yol izlemiştir. Bu yolda, Batılılaşma hareketinin öncü isimlerinden Doktor Abdullah Cevdet tarafından çıkarılan İctihad Dergisi, Cumhuriyet ideolojisi ile örtüşen fikirlerini yayımlayarak, Yeni Türkiye’nin inşa sürecine olumlu kazanımlar sağlamıştır. Bu çalışmanın amacı, Garpcılar olarak da literatüre geçen İctihad çevresinin din hususundaki görüşlerinin incelenmesi ve Garpcıların getirmeye çalıştıkları medenileşme politikalarının Kemalizm ideolojisine sirayetinin gözlemlenerek literatüre katkı sağlanmasıdır. Yöntem olarak, Abdullah Cevdet başta olmak üzere İctihad Dergisi’nin diğer yazarları ve dönemin aydınlıklarının toplumsal hayat üzerindeki etkisine yönelik pozitivist fikirleri hakkında literatür çalışması yapılmıştır. Ayrıca Garpcılar tarafından arzu edilen Batılılaşma hareketlerinde, toplumu harekete geçiren en büyük dinamiklerden birisi olan “din” olgusunun hangi konumda durması gerektiğine dair İctihad Dergisi’ndeki fikirler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İctihad Dergisi, Abdullah Cevdet, Din, Pozitivizm, Batıcılık.

Abstract: Ottoman Empire embarked on a series of reform movements into effect in order to hold back its regression versus the West and brought out a whole new intelligentsia class that is much different than those traditionalised thinking/counselling classes in Ottoman Empire’s administration system. Even though this intelligentsia class, emerging in the late times of Ottoman Empire, provided contemporary ideas and opinions for the modernization of

Ottoman, it could only find the opportunities to carry out its ideas and opinions with the foundation of the Republic. A part of this intelligentsia class, inherited to the Republic from Ottoman Empire, aimed to establish a secular state that transforms the society's social life style that is based on religion, by being the founders of the Republic regime and initiating movements of civilising and westernization. The new lifestyle, shaped by the Republic elitists, on the center of secularism, one of the fundamental principles of the Republic, followed a widening path that radiates. For this purpose, the İctihad Journal, published by one of the pioneer names of Westernization movement, Dr. Abdullah Cevdet, contributed positive achievements & attainments to the establishment process of New Turkey, by publishing its ideas correspond to the Republic's ideology. The aim of this study is to examine the İctihad Journal's circle's, also known as "Westerners" within the literature, views on religious subjects, to observe the effect of Westerners' effort for carrying out their civilising policies to Kemalism ideology and to contribute to the related literature review. As a method, a literature review about Abdullah Cevdet's, İctihad Journal's other writers' and the era's intelligents' positivist ideas and opinions affecting the societal life is made. In addition, the views in İctihad Journal about where the notion "religion" should stand, being one of the strongest dynamics of the society against the Westernization movements desired to be applied by the Westerners, are examined and analysed.

Keywords: İctihad Journal, Religion, Positivism, Kemalism, Westernism.

GİRİŞ

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, Batı ile giriştiği rekabette üstünlüğünü kaybetmesi neticesinde Avrupa'nın izlerinin görüldüğü bir dizi reform çabası içerisinde girişmiştir. Devlet-i Âli, sorunların ana kaynağı olarak gördüğü askerî nizamı ele alarak başta askerî kadrolar, teçhizat, eğitim gibi pek çok alanda değişikliğe gitmeye başlamıştır. Lakin sorunların kaynağı yalnızca ordu ile sınırlı olmayıp devletin içerisinde geçtiği bu sancılı süreçte hassas manevralarla devleti idare edebilecek yetkinlikte yönetici eksikliği de söz konusuydu. Bahsedilen bu sorunlara yönelik sonuç verecek reformlar, II. Mahmut döneminde başlamış ve Tanzimat Dönemi'nde de kapsamlı bir şekilde ele alınarak Osmanlı devlet sisteminde gelenekselleşmiş düşün kadrolarından çok daha farklı bir "aydınlar sınıfı" (diğer bir adıyla Garpçılar) ortaya çıkarmıştır.

Kökleri Tanzimat ile birlikte oluşmaya başlayan bu yeni sınıf, reformların sonucunda doğan Batı tipi okullarda yetişen ve Avrupa'da eğitim gören öğrenciler tarafından şekillenmiş ve zaman içerisinde asker ve sivil bürokratlar ile bir kısım aydınlardan oluşan bir blok haline gelerek Cumhuriyet devrinin fikri alt yapısını inşa eden seçkin bir yapıyı oluşturmuşlardır. Batılılaşma hareketine öncülük edecek olan bu yeni sınıf, kendilerini küçük bir entelijansiyanın mensupları olarak görüp, devletle beraber toplumun da ilerlemesinin gerekliliği doğrultusunda jakoben bir tavırla halkın kendi prensiplerini benimsemesine yönelik politikalar geliştirmişlerdir.

Bu çalışmada, Aydınlanma Çağı felsefesini kendilerine rehber edinmiş pozitivist aydınların önde gelen simalarından Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının İctihad Dergisi'nde yer alan yazılarından hareketle yeni Türkiye'nin inşa sürecine giden yoldaki katkıları incelenmeye çalışılmıştır. Pozitivizmin metafizik ve teolojik yaklaşımdan münezzeh maddi dünyanın gerçeklerine dayanan anlayışı Cevdet ve arkadaşlarının toplum projesinin belirleyicisi olmuştur. Bu yaklaşımda, Batı tipi kurumsal ve fennî bağlamda seküler esaslara uyma düşüncesi ile Osmanlı devlet ve toplum hayatında önemli bir rolü olan din kavramı yeniden tanımlanmış ve sorgulanmış; dogma inanç sistemiyle ilişkilendirilen olguların yerine Batılılaşma etrafında biçimlenen yeni bir toplumsal hayat idealize edilmiştir.

İctihad Dergisi üzerinden inşa edilmeye çalışılan yeni toplumda geleneksel ve dinsel hayattan kaynaklı normlar yerine akla dayalı bir ahlâk geliştirilmeye çalışılmıştır. İctihad aydınları, akıl ve din arasındaki zıtlığa vurgu yaparak medeniyete ulaşmanın yegâne yolunu akıl dininde görmüşlerdir. Dinin kaynaklık ettiği yaşam şekli, yazı dili, kılık-kıyafet, kadın hakları gibi pek çok konuda ilerici fikirler sunan dönemin aydınları, karşı fikirlere yönelik ve sonraları da devam edecek ilericilik-gericilik tartışmalarına da kaynaklık etmişlerdir. Seçkin bir zümrenin idaresinde sağlanacak medenileşme projesine sahip olan aydınların fikirleri toplumsal bir

karşılık bulmaktan ziyade, devrim liderleri tarafından kabullenilmiş ve bilhassa Cumhuriyet Devri'nde reform hareketleri üzerinden güç kazanmıştır.

Çalışmada, Kemalistlerin toplumsal yaşamı dönüştürmesinde etkili olan kültür, eğitim, dil, görünüm, din ve ibadet ile ilgili politikaları üzerinde İçtihad Dergisi'nde üretilen fikirlerin etkili olduğu iddia edilmiştir. Bu doğrultuda, Cumhuriyet Dönemi'nin din temelli politikalarını takdirle takip edecek İçtihad çevresini temsil eden aydınların Cumhuriyet'in resmî ideolojisinin inşasında etkili olduğu değerlendirilmiştir.

Abdullah Cevdet'in Pozitivizm ve Batıcılık Ekseninde Düşün Dünyası

İçtihad Dergisi'nin yayın politikası, derginin sahibi olan Abdullah Cevdet'in fikir dünyası üzerinden belirginleşir. Abdullah Cevdet'in zihni dönüşümünde ve hayatının geri kalanında üreteceği fikirlerin kaynağını, Mekteb-i Tıbbiye'de aldığı eğitim oluşturmuştur. Fransa örneğine göre yapılan Mekteb-i Tıbbiye, o yıllarda Fransız aydınlarının hararetle tartıştığı pozitivist kitapları okulun müfredatı olarak belirlemiştir.¹Bu sebeple pozitivist Osmanlı'ya taşıyan Mekteb-i Tıbbiye'de aldığı eğitimle pozitivist bir bakış açısı kazanan Cevdet, aynı zamanda Batıcı saiklerle de dünyayı algılamakta ve bu minvalde toplumsal sorunları gözlemlemeye başlayacaktır.

Pozitivizmin Türk düşün dünyasındaki etkisi, o zamana kadar din hükümlerine göre açıklanan çoğu olgunun bilimsel gözlemler ve biyolojik materyalistlerin kuramları ile karşılaştırılması sonucunu doğurmuştur. Mekteb-i Tıbbiye'deki pozitivism temelli bakış, toplumsal hayatın ilerlemesinde dinin engel teşkil ettiği fikri üzerinden düşün dünyasını şekillendiren ve bu zaviyeden hareketle toplumsal değerlerle çatışan yeni bir aydın tipinin oluşmasında önemli bir işlev görmüştür (Hanioglu, 1981, s. 8-9). Abdullah Cevdet'in tıbbiyede okuduğu yıllar, bu yeni aydın kesimde yer almasına sebep olan fikri gelişiminde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu dönemde dindar bir genç (Temo, 2000, s. 14) olarak karşımıza çıkan Cevdet, tıbbiyede tanıştığı pozitivist fikirler neticesinde seküler bir bakış açısına paralel olarak siyasete de ilgi duymaya başlamıştır. Tıbbiyede biyolojik materyalizm ve pozitivismden etkilenen Cevdet, manevi dünyasında yeni bir sürece girerek, sorgulayıcı kimliğini ön plana çıkarmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı toplumsal hayatının önündeki en büyük engelin dinî unsurların kaynaklık ettiği dogmalar olduğu kanaatini taşımaya başlamıştır (Bolay, 2008, s. 208).

Sonraları Garpcılar olarak da isimlendirilecek bu aydınların ilerici fikirleri, toplumsal kabullerin de ötesinde yeni bir hayat tarzını içermeye kadar uzanıyordu.² Zira toplumun kabul etmesinin çok zor olduğu fikirleri dahi ülkü haline getirmeleri ve bunu toplumsal hayatta tatbik düşünceleri idealizmlerinin bir tezahürüdür. Toplumsal gerçekliğin ötesinde yer alan bu fikirlerin kaynağı, Garpcılık hareketini ihtiva edenlerin tecrübelerine dayalıdır. Jön Türklerin ilk gizli cemiyetini kuranlardan biri olan İbrahim Temo'nun hayatında da görüleceği üzere, bu şahsiyetlerin elit bir zümreden gelmediği görülür. Yani aileleri de içindeki yaşadıkları toplumdan farksız değildir. Fakat uzun süren eğitim süreçleri boyunca ailelerinde geçerli olan ahlaki değerlerden koparak, orduyla bütünleşik ve askeri ethos'a bağlılık onlara bir saygınlık kazandırmaktaydı (Mardin, 2011, s. 32). Batılı standartlarda oluşturulan yeni okullarda hakim olan pozitivist düşünce, entelektüel dünyaya yerleşerek yeni bir aydın sınıfını oluşturuyordu. Bu durumun sonucunda, tespit ettiği sorunlara karşı kesin çözüm formülleri bulduğu kanısıyla hareket eden, tabandan talep bulmaya ihtiyaç duymadan tepeden inmece bir reform arzusuyla hareket edecek bir grup ortaya

¹ İngiliz seyyah Charles Macfarlane, Mekteb-i Tıbbiye'nin kütüphanesinde bulunan materyalist kitapların zenginliği karşısında şaşkınlığını ifade ederek öğrencilerin bu kitapları nasıl hararetle okuduğunu ve şerh ettiğini belirtir (1850, s. 270-271).

² Türkiye tarihinde 1880-1914 döneminde, başta Dr. Abdullah Cevdet, Kılıçzâde Hakkı ve Celâl Nuri gibi aydınlar tarafından temsil olunan Garpcılar, Aydınlanma Çağı'nın ürettiği fikirlerin toplum ve devletin izlemesi gereken en muteber yol olduğuna dair fikirleri benimsemiş bir aydınlar grubudur. Garpcılar, devrim liderleri aracılığıyla toplum ve devlet formasyonunun biçimlendirilmesinde rol alacaklardır. Siyasi şartlar el verdiği ölçüde de "dogma inanç sistemi, toplum ve devlet hayatında egemenlik girişimine geçecektir" (İnalçık, 2009, s. 20).

çıkıyordu. Nitekim Cevdet de bu yeni aydın sınıfın bakış açısını yansıtan en özgün örneği temsil etmektedir.

Cevdet'in düşüncelerini oydaşlarından ayıran ve fikirlerinin özgünlüğüne işaret eden en belirgin özelliği pozitivist ve materyalist Batıcı kimliğidir. Türk siyasal hayatı içerisinde reformist fikirleri idealize eden hareketin temsilcileri arasında yer alan Abdullah Cevdet, bu hareketin içerisindeki en ateşli Batılı modernleşmenin savunucularındandır.

Cevdet'in fikirlerinde Batı, devlet ve toplum formasyonu için örnek alınması gereken bir model olarak yorumlanmıştır. Bu yorumun temel kaynağı, Osmanlı'nın da içinde yer aldığı Doğu medeniyetinin mutlak biçimde Batı karşısında geri kalmasıdır. Fakat Cevdet'in Avrupa medeniyetinin ilim ve ilerlemesini örnek almasına yönelik inancına karşın (Abdullah Cevdet, 1904a, s. 1)³ Osmanlı Devleti, Avrupa'nın Müslüman olmamasından dolayı gerçeği yeterince kabullenmemiştir.⁴ Üstelik toplumsal hayatı belirgin kılan önemli bir unsur olan din temelli bakışın, bütüncül bir ilerlemenin de önünü tıkadığı sanısı içindedir. Bu sebeple pozitivist bir bakışla Cevdet, din temelli bir dünya görüşünü geri kalmışlığın nedeni ilan ederek yönetici bir elit sınıfının iktidarıyla ancak sorunların çözüme kavuşacağına inanıyordu.⁵ Pozitivizm esaslı bakış açısının din temelli toplumsal hayatla çatışıyor oluşu ise yeni aydınların toplumu yönlendirebilecekleri bir sistemin inşasında güçlük yaratıyordu. Bu sebeple Cevdet de sorunların kaynağında gördüğü dinin, toplum üzerindeki etkisini görerek İslam dininin toplumsal içeriğinden yararlanmış ve kendi gibi aydın bir zümre olan "elite"nin yönetimi⁶ ele alması ile birlikte "iyi yurttaşlar yetiştirilmesi ve düzenli bir toplumsal yaşam konusunda bir araç olarak değerlendirmiştir" (Hanioğlu, 1981, s. 132). Cevdet'in de içinde yer aldığı pozitivistlerin bu tipte temel değerleriyle aykırıymış gibi görünen çelişik fikirler ortaya atmalarını Mardin'in tespitinden hareketle izah ederse: "Tavırlarının kökeninde sadece kısmen modern olan bir sistemde kendilerine yer bulmakta çektikleri güçlük bulunmaktadır. Yani meselelerinin ana gayesi entelektüel dünyalarından ziyade çalışma dünyalarıyla bağlantılı olmasındandır" (2011, s. 27).

Cevdet, Batı'yı örnek almayı ve hatta aynileşmeyi önerse bile Osmanlı'nın cemiyet hayatından ekonomisine kadar geri kalmışlığıyla birlikte Batı'yla kuracağı münasebette kurt ile koyunun ilişkisinden öteye geçilemeyeceğinin tespitini yaparak katı bir Batıcı tutum sergilemeyecek realist bir bakış açısı sunmuştur (Abdullah Cevdet, 1328, s. 1059). Bu realist tutumunu, Osmanlı'nın gelişmemesi sonucunda Batı'nın istilasına uğrayacak ve müstemleke durumuna dönüşeceği fikri ile desteklemektedir (Abdullah Cevdet, 1908, s. 10). Nitekim Cevdet'in Batı'ya yönelik bu şüphesi, "Avrupa'nın fesad-ı ahlâkî Harb-i Umumîye vücut verdi" sözleriyle gerekçelendirdiğini I. Dünya Savaşı'nda kendini göstermiştir (Abdullah Cevdet, 1925a, s. 3797). Bu anlamda Cevdet, Batı'nın ilmi, iktisadi, teknolojik ve sosyal gelişimini idealize ederek Türk modernleşmesine örnek gösterdiği gibi I. Dünya Savaşı'na sebep olan sömürgeci zihniyete de işaret ederek Batı dünyasının kendi içinde barındırdığı çelişkili duruma da dikkat çekmektedir.

³ Cevdet, bütünüyle Batı medeniyetinin kopya edilmesini önermez. Onun mefkûresinde Doğu ile Batı'nın bir senteziyle ortaya çıkacak düşünce dünyası yer almaktadır. Cevdet'in bu yönü çeviri eserlerinde de kendini ele verir. Günyol (1979, s. 10-13)'a göre Dr. Abdullah Cevdet, "çift yönlü düşünce akımı yaratmak amacıyla Sadi, Mevlana ve Hayyam'dan yaptığı çevirilere Shakespeare, Schiller ve Byron'dan yaptığı çevirileri de ekleyerek" Doğu ile Batı medeniyetinin bir sentezini oluşturma gayreti içerisindedir.

⁴ Cevdet'e göre Batı medeniyetiyle geliştirilecek ilişki için şu tespiti yapar (1329, s. 1979-1984): "Avrupa bizim hocamızdır, Avrupa'ya muhabbet etmek ilim ve terakkiye, maddi ve manevi kuvvete muhabbet etmektir... Avrupa'nın çalışkan ve şükürgizar bir şakirdi olmak. İşte bizim rolümüz."

⁵ Bu suretle "Yani âlimlerle cahiller hiç müsavi olabilir mi? buyuruyor..." atfındaki gibi ayetlere başvurmakta (Hanioğlu, 1981, s. 164) ve idealize ettiği seçkin bir yönetim modeline meşruiyet aramaktadır.

⁶ Onun bu seçkin tavrı Le Bon'dan ve Darwin'den gelmektedir: Le Bon, halkın toplumla ilgili kararlarda doğru kararı veremeyeceğine inanmaktadır ve bu görevi biyolojik bir seçkin ya da seçkinler grubununun yapması gerektiğini iddia eder. Darwin'in "doğal elemesi"nin toplumsal yaşama uygulanması gibi elite bir yöneticinin idareci olması esastır (Bkz. Hanioğlu, 1981, s. 16, 165).

Yeni Aydınların İctihad Dergisi Üzerinden Fikri Tezahürleri

Cevdet ve benzerlerinin ana gayesi, biyolojik materyalizmin dinin toplumda oynadığı tüm toplumsal rollerin yerine geçebilmesi adınadır. Bu sebeple zamana ve toplumsal yapıya göre çok aykırı gelen fikirlerin yaygınlık kazanması için gerekli gördükleri siyasal özgürlük alanı oluşturulması için siyasal muhalefete girişeceklerdir. Bu dönemde Jön Türkler, amansız muhalifi olduğu II. Abdülhamid'in istibdat rejimine karşı siyasal eleştirilerde bulunan neşriyatları çoğaltacaktır (Hanioglu, 1981, s. 273). Bu muhalefet ile Türk siyasal düşünce hayatında yeni fikri akımlar ve hareketler zenginlik kazanacaktır.

Jön Türkler'in ilk kolektif siyasal örgütlenmesi olan İttihat-ı Osmanî Cemiyeti'nin kurucu kadrosunda yer alan Cevdet, Jön Türkler'in merkez yayın organı olan Osmanlı'yı arkadaşlarıyla beraber çıkarmaya başlamıştır (Hanioglu, 1981, s. 34-35). Ancak bu birliktelik Jön Türkler'in karmaşık siyasal fikirleri yüzünden kısa sürede sona ermiştir. Bu yüzden Cevdet ve arkadaşları, çoğu konuda fikir birliğine vardığı meşhur İctihad'ını çıkarmaya başlamıştır.⁷ Bu bağlamda Cevdet'in fikirlerinin neşredildiği İctihad Dergisi'nde Batılı anlamda reformist bir yaklaşıma yer verilerek, bu yaklaşımın devletin modernleşmesinde olduğu kadar toplumsal hayatta da etkin bir rol oynayacağı vurgulanmıştır. İctihad'ın ortaya çıkışından itibaren temel gayesini Abdullah Cevdet şu şekilde özetler (1927a, s. 4465):

“İctihad'ın gayesi cemiyetin yalnız havas kısmına ve fikriyat ve ruhiyatın şu'ubât-ı mahsusasına değil, umuma taalluk etmek ve mebâhisi arasına yalnız siyâsiyât dahil olmamak üzere beşeri alakadar eden kâffe-i mesâil idhâl emek olacaktır. Bunun için programımızın tertibinde bilhassa mevâdd-ı âtiyenin nazar-ı itibara alınması takarrür etti. Son zamanlarda bir faaliyet-i mahsusa alan sanat hareketi, resim, heykeltıraşlık, fenn-i mimari ve şark usulünde tezyinat dâhiliyeye dair etraflı malumat vermek bizi alakadar edecek memlekete ait meraklı ve istifadeli seyahatleri nakletmek.”

Abdullah Cevdet'in materyalist fikirlerinin yayılmasında İctihad Dergisi sistemli bir rol oynamıştır. İctihad Dergisi üzerinden hayatının sonuna kadar savunduğu düşüncelerinde din kavramının içtimai hayattan sökülüp atılmasını önermiştir. İctihad Dergisi'nin ilk sayısından itibaren sorunların kaynağı olarak gördüğü din olgusunu irdeleyen Cevdet'e göre din, halkın anladığı manada kültürel bir olgu olup, çağdaşlaşmanın önünde engel kalmış bir Arap kültüründen ibarettir. Dinin toplum tarafından yanlış anlaşılmasının müsebbibi ise sultanın iktidarını güvence altında tutan “Türkiye'nin sınıf-ı ruhaniyesi” olan menfaatperest ulemalardır. Tüm bu hurafelerden münezzeh yeni bir “hâkime-i vicdan” toplumsal ilerlemenin anahtarıdır (Abdullah Cevdet, 1926a, s. 3862).

Abdullah Cevdet (1904a, s. 1), seçkinde tavrında cisimleşen din olgusu yerine “ahlak” kavramının yer etmesini ve bu kavramın da-20. yüzyılın sorunlarına cevap verecek şekilde- yeniden yorumlanmasını önermektedir. Buradan hareketle Müslümanların içinde bulunduğu gerilikten kurtulmasının tek hâl çaresi olarak gördüğü ahlak mefhumunu İslamiyet'in özünde yer eden terakkiperver prensiplerin yeniden keşfedilmesinin ifadesi olarak yorumlamıştır (Abdullah Cevdet, 1904b, s. 16).⁸

Toplum ve devlet düzenini yeniden biçimlendirecek yeni bir norm ortaya koymak İctihad'ın gayelerinden biridir. İctihadçılar, din ekseninde biçimlendiği tespit edilen sistemin yeniden inşası için teolojik değerleri ve kuralları sorgulamıştır. Bu doğrultuda İctihad'da dinin yerini alması

⁷ İctihad'ın yazar kadrosu, son dönem Osmanlı siyasal hayatına yön vermiş ve Cumhuriyet dönemi aydınları arasında kendine yer bulmuş yaklaşık iki yüz kadar yazardan oluşmuştur (Bkz. Polat, 2012, s. 448)

⁸ Cevdet fikirlerinde tümden seküler bir çizgi benimsemez. Cevdet'in din özelinde karşı çıkışları, geleneksel hayatın geriliğine mahkûm eden dogmalara yöneliktir. Nitekim oportünist bir yaklaşımla da olsa akıl ve adalet kavramlarına yönelik söylemlerinde kimi zaman da hadisler üzerine işaret eden yazılarıyla desteklemektedir (Abdullah Cevdet, 1912, s. 64-65).

gerektiği düşünölen biyolojik materyalizm mevzusu tartışılmıştır. Ortaya atılan fikirler o kadar uç noktalara ulaşmıştır ki, İctihad Dergisi birçok defa kapanma girişimiyle karşı karşıya kalmış ve bu sebeple de Cevdet bir süre sürgün edilmiştir. Cevdet'in sürgün hayatı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı ele geçirmesinin ardından sonlanmış ve yeniden toplum mühendisliğine soyunarak din mevzusuna yönelmiş, fakat İTC döneminde de fikirlerine karşı sert tepki devam etmiştir. Öyle ki Dozy'nin Peygamber üzerine eserini Türkçe'ye çevrilip yayımlandığı zaman Osmanlı kamuoyunda büyük bir infiale yol açmış ve kitaplar kısa sürede toplatılıp Galata Köprüsü'nden atılmıştır (Bardakçı, 2005, s. 29).

İctihad Dergisi etrafında toplanan aydınların din hususundaki fikirleri toplumun geneli için aykırı kabul edilebilecek düzeydeydi. Dozy gibi İslam dininin peygamberini ve kutsal kitabını tarihsel bir olgu olarak değerlendiriyorlardı. Kur'an'daki ayetlerle Darwin'in tezlerini karşılaştırarak çözümlenelerde bulunuyor ve dinin yerine pozitif ilmi koyma iddiasını taşıyorlardı (İnalçık, 2009, s. 48). Bu radikal fikirlere karşı kamuoyu tepkisinin yoğunlaşmasıyla İctihad bir müddet yayın hayatına ara verse de aynı yılın sonunda yazar kadrosunu genişleterek İctihad tekrar yayım hayatına başladı ve materyalist fikirlerin yayılmasında sistemli bir rol oynadı (Akgün, 1998, s. 1272-1274).

Cevdet'in Dozy çevirisinden başka, dine dair fikirlerine tesir eden eski rahip ve filozof Jean Meslier hakkındaki yazısıyla birlikte artık din kavramına yönelik ifadelerinde belirgin bir pozitivist bakış açısının öne çıktığı görölmektedir.⁹ "Rahip Jean Meslier" başlıklı yazısında, "artık dinin hür düşünceye aykırı, hayal yığını bir sistemi" olduğunu ve kötü ahlaktan sıyrılmamanın yolunun uydurulmuş inançların sorgulanmasından geçtiğini savunmaktadır (Abdullah Cevdet, 1911, s. 127). Cevdet'in inancında belirginleşen din, kendi ifadesiyle "din-i muhabbettir, din-i ihlastır" ve bu dinin peygamberi ise "hissi selim ve akl-ı selim"dir (Abdullah Cevdet, 1924a, s. 3445).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda olduğu yıllar İctihad çevresinin fikri yayılımında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Cevdet'in çok daha radikal ve seçkin bir biçimde projelerini hayata geçirebileceğine inandığı iddia edilebilir. Zira 1913 yılında yaşanan bir hadiseye vermiş olduğu tepki bu durumun işaretidir. Kastamonu'da tabiat bilimi öğretmenin öğrencilere Darwin teorisini anlattığı için Arapça öğretmeni tarafından kâfirlikle suçlanması ve ardından polis tarafından gözaltına alınması hadisesi sonrası Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-u Vustâ" başlıklı bir makaleyle sert tepki göstermiştir. Erken dönem Cumhuriyet Devri'nde de izleri görölecek jakoben ütopyacı tavrın refleksini içeren tepkisinde, modernleşme sürecine karşı gelenlere "Sarıklı, sarıksız, ezilmek istemeyen her kafa artık bunu anlamalıdır" (Cevdet, 1913, s. 1272-1274) sözleriyle artık yeni iktidarın taassup hareketlerine tahammülünün olmadığını uyarısında bulunmuştur.

İctihad'ın İctihadı Üzerine Tartışma

İctihad Dergisi içerisinde din ve batılılaşma hususlarında yeknesak bir tutumun olduğu söylenemez. Cevdet'in akıl dini vurgusu ve Batılılaşma tezleri, İctihad içerisindeki kadro tarafından desteklendiği gibi yoğun bir tartışma konusu da olabiliyordu. İctihad kadrosu arasında yer alan isimlerden Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzâde Hakkı ve Süleyman Nazif arasında geçen tartışma ve mülâhazalar, yeni düşünelere meydan verdiği gibi aynı zamanda çoğulcu fikirlerle de yeni Türkiye'ye farklı bir perspektif sunacaktır.

Cevdet, Batılılaşma'nın bir gereği olarak akıl dininden bahsederken, din yerine de pozitif ilim koyma iddiasını savunmaktadır. Bunu yaparken bazen hörmenötikten yararlanmış bazen de bir fıkıh âlimi gibi içtihatlarda bulunmuştur. Lakin Cevdet'in bu fikri yaklaşımı İctihad kadrosunca

⁹ Cevdet'in dini hayat üzerindeki fikirlerinde önemli etkisi bulunan Meslier'in kitabı, daha sonra Cumhuriyet devrinde Cevdet tarafından tercüme edilmiştir (Bkz. Meslier, 1924). Aynı kitap 1928 yılında Gazi'nin emriyle Millî Eğitim Bakanlığı Yayınlarından basılmış ve ertesi yıl Latin harfleriyle tekrar yayımlanmıştır (Bkz. Meslier, 1929).

kabul görmemesinin yanı sıra dışardan gelen seslere benzer şekilde aşırılığın dair de muhtelif görüşler ortaya çıkarmıştır. İctihad dergisinde çıkan bir tartışma üzerinden gidersek toplumsal gelişimin temel dinamiklerinin dönem aydınları tarafından nasıl değerlendirildiğini görebiliriz. İctihad'daki bir yazısında Celal Nuri, Cevdet'ten farklı olarak Batılılaşma'nın belirli bir sınırının olması gerektiğini belirterek, Batı'yla kurulacak münasebete temkinli bir tavır takınmıştır (Uçar, 2011, s. 9).

Celal Nuri'nin Batı'ya ilişkin gözlemleri ağırlıklı olarak teknolojik ilerilikle ilintilidir. Avrupa'daki bu baş döndüren teknolojik icat çılgınlığı onu hem büyülemekte hem de kahretmektedir.¹⁰ Celal Nuri geri kalmışlıktan sıyrılmak için ilmi ve iktisadi gelişmişliğin yakalanması gerekliliğine dikkat çekmiştir. Avrupa karşısında geri kalmışlık Celal Nuri ve diğer Garpcılar gibi hem fikir olunan bir realitedir. Ancak Celal Nuri'nin bu geri kalmışlık karşısında sunduğu reçete İslami esaslar, ayet, hadis ve sahabelerin hayatlarının örnek alınmasıyla elde edilecek ilerlemedir. Bu yöntem, İslamın meşruiyetini kanıtlayacağı gibi Avrupa esaretinin en büyük nedeninin dini bir mücadeleden kaynaklı olduğunu da ispat edecektir. Bu bakış açısından hareketle Celal Nuri, Avrupa'nın ilmi ve teknolojik birikimi alınsa bile dostluğunun asla sağlanamayacağını savunarak Avrupa ile düşman olduklarının asla unutulmaması gerektiğini savunmaktadır (Celal Nuri, 1913, s. 1949).¹¹

Celal Nuri'nin Batılılaşma konusundaki temkinli tavrına İctihad içerisinde tepki gecikmemiştir. Abdullah Cevdet (1914, 1979-1984), Celal Nuri'nin din çatışması eksenli tavrını gülünç bularak Batı'yla dost olunabileceğini çünkü "amaçlarının tek medeniyet olan Batı'ya yürümek" olduğunu ve sorunların yegane kaynağını İslam âleminin içinde aranması gerektiğine yönelik tespitinde bulunur. Cevdet'i takiben Kılıçzâde Hakkı (2008, s. 221-233) ise, "*Pek Uyanık Bir Uyku*" makalesinde mizahi bir üslupla Celal Nuri'yi taassuba kaçan yorumlarını ve intikamcı duygularını eleştirmiş; İslami esasların yaşam alanına hurafelerden ayrılmış bir şekilde sirayet etmesi gerektiğine dair görüşlerini belirtmiştir.

Abdullah Cevdet, kendi dergisinde toplumsal muhalefeti üzerine çeken fikirlerinin yanısıra kendisine yapılan itirazlara da yer vererek entelektüel bir tartışma sahası sunmuştur. İctihad içerisinde modernleşme projesinde takip edilecek yöntem arayışının bir göstergesi olan bu tartışmalar, siyasi hareketlerin temel motivasyonuna kaynaklık ederek gelenekçiler ve ilericilerin fikri muharebesini başlatması bakımından önemlidir.

İctihad Dergisi'nin Cumhuriyet İdeolojisinde Kendine Yer Edinmesi

Aydınlanma hareketinin önemli parçalarından biri olan İctihad çevresinin etkisi yakın tarihimizde hususi bir önem arz eder. İnalçık (2009, s. 363)'a göre İctihad hareketi, "*Atatürkçülük ve bugünkü gelişmeleri anlamak bakımından son derece önemlidir.*" Zira İctihad kadrosunda yer alan isimler gibi Cumhuriyet elitlerini oluşturan kadroların aynı şekilde laik okullarda yetişmeleri ve kendi dönemlerinde yaşanan tartışmaları dikkatle takip etmeleri bu yakınlaşmanın ilhamını vermektedir. Nitekim M. Kemal ve arkadaşları için yeni Türkiye'nin inşasında belirlenecek yöntem ve hedeflerde Batıcı perspektifin felsefi bir arka planı ihtiva ettiği görülmektedir. Bu perspektifin en belirgin göstergesi ise pozitivist ilerlemeci tavidir. Zira Osmanlı son dönem aydınlarının pozitivistten öğrendiği ve toplumsal hareketin önderliğinde mutlak bir yöntem olarak gördüğü aydın otoriterizmi Cumhuriyet kadroları tarafından da benimsenmiştir.

Cumhuriyet kadrolarının pozitivist bir zaviyeden hareket ettiğinin en belirgin özelliği, yöntemsel olarak otoriter ve ideolojik olarak materyalist aydın hareketini temsil etmesidir. Bu pozitivist karakter, arzu edilen müesses nizamın tesis edilmesi için yeni rejimde belirginleşen ulusçu

¹⁰ Celal Nuri'nin fikirleri için (Bkz. Celal Nuri, 1997).

¹¹ İctihad içerisinde Celal Nuri'nin fikirlerine Süleyman Nazif, Selim Sakit mahlasıyla İctihad'da yayınlanan bir makaleyle destek vermiştir. Japonya gibi intikam duygumuzu eksik etmeden ilerlemeli ve derhal Batı dünyası İslam topraklarından atılmalıdır. Bunun tek çaresi de daima uyanık olmak mücadeleden kaçmamakla olur (Süleyman Nazif, 2008, s. 198-202).

ideoloji ile birleştikten sonra ulusal egemenlik çatısı altında projelerini hayata geçirecek imkânı bulmuştur (Kahraman, 2010, s. 32, 189).

Aydın otoriterizminin hâkim olduğu Cumhuriyet devri, İctihad çevresince üretilen reformist fikirlerin hayata geçebilmesi için de uygun bir zemin sağlıyordu. Bu durum M. Kemal'in Abdullah Cevdet ile yaptığı görüşme ile de güç kazanmıştır. 19 Aralık 1924 tarihinde M. Kemal ile dört saat süren görüşmesinin ardından Cevdet, Gazi'nin kendisine "*hep yazdıklarınızı, söylediklerinizi yaptım*" dediğini kıvançla ifade eder (Arıkan, 1983, s. 226). Gazi'nin kendi fikirlerini dikkate aldığına yönelik Cevdet'in iddiasını Creel (1980, s. 9-26) de Atatürk'ün Abdullah Cevdet'in "fütüristik-ütopik" fikirlerinden etkilendiğini savunarak destekler.¹² Bu görüşten hareketle Cevdet'in geçmiş yıllardan beri sunduğu fikirlerin ve başlattığı tartışmaların Cumhuriyet'in medenileştirme projesinde kendine yer edinmesi şaşırtıcı değildir.

Cumhuriyet ile birlikte girilen reform hareketlerine bakıldığında Cevdet'in fikirleriyle paralellik göze çarpmaktadır. Din temelli bir bakış açısının inşa ettiği toplumsal hayatı eleştiren Cevdet, medenileştirme mefkûresinden hareketle bir dizi reforma girişilmesi gerektiğini önermiştir. Örneğin, İctihad'ın ilk sayısından itibaren kadın hakları konusunu ele almış ve Müslüman kadınının Batılı kadınlara kıyasla toplum içerisinde daha fazla itibar gördüğünü ifade etmiştir. Bununla birlikte Müslüman kadınların maruz kaldığı poligami, miras hukuku, eğitim gibi hususlardaki sorunlarını da dile getirmiştir. Kadınların toplumsal hayat içerisinde etkinliğinin artırılması için erkeklere tanınan eğitim olanaklarından da yararlanabilmesi; istedikleri gibi giyinebilmeleri ve devlet işlerinde görev alabilmelerini istemiştir (Abdullah Cevdet, 1904c, s. 7; 1925b, s. 3718). Nihayet Cumhuriyet Dönemi ile birlikte Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi neticesinde kadınlara tanınan hakları, Türk milletinin yüksek bir seviyeye erişmesi olarak görüp, bu inkılabı da "Büyük Gazi'nin himmeti" ifadesiyle büyük bir zafer olarak belirtmiştir (Abdullah Cevdet, 1926b, s. 3893).

Cevdet ve oydaşlarının Cumhuriyet Dönemi'nde de tartışmaya devam ettiği önemli konulardan bir diğeri alfabenin değiştirilmesine yöneliktir. Her yönüyle sürdürülen kültür devriminin sacayaklarından birisi olarak Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Cumhuriyet elitleri içerisinde yer alan Cevdet, Arap alfabesini yeni bir kültürel kimliğin kazandırılmasına ve inkılabın inkişafına engel görmüştür (Abdullah Cevdet, 1926c, s. 3973; 1926d, s. 4160; 1927b, s. 4556).

Abdullah Cevdet'e göre M. Kemal'in liderliğindeki Cumhuriyet, kendisinin de içinde bulunduğu medenileştirme gayreti içerisindeki aydınlar için en ideal dönemdir (1924b, s. 3338). Bu doğrultuda da Cevdet, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren inkılabların amansız savunucularından biri olmuştur. Kadın hakları, Latin harflerin kabulü, kılık-kıyafet, Medeni Kanun ve benzeri konularda fikirlerini bu dönemde "*benim istediklerim de zaten bunlardı*" (Abdullah Cevdet, 1926d, s. 4161) sözleriyle desteklemiş ve inkılabları adeta İctihad'ın bir zaferi gibi değerlendirmiştir (1932, s. 5782): "*İctihad asriliği istiyordu. İşte şapka giyildi, kadınların peçeleri kaldırıldı, Latin harfleri kabul olundu, dinin dünya işlerine müdahalesi kaldırıldı, Hilafet, Meşihat ilga olundu.*"

Cevdet'in fikirlerini incelemek, yalnızca erken Cumhuriyet Dönemi'ni anlamlandırmaya değil, ardılı olarak ortaya çıkacak dinamikleri analiz etmek için de işlevsel bir araçtır. Cevdet'in de içinde bulunduğu hareket, uzun yıllar süregelen ilericilik-gericilik ve merkez-çevre tartışmalarına da katkı sunacaktır. Türkiye'de bugüne değin uzanan ilericilik-gericilik tartışmalarında "*dogma*

¹² M. Kemal'in İctihad Dergisi içerisinde yer alan Abdullah Cevdet'ten başka, Cevdet'in fikirlerine en yakın isimlerden Kılıçzâde Hakkı'yı da önemseydiği ve cumhuriyetin ilericilik kadrosunda değerlendirdiği görülmektedir. Kılıçzâde Hakkı, Cumhuriyet'in ilk yıllardan itibaren milletvekillikleri yapmıştır. "Garplılaşma Planı" adı altındaki laik reform önerisi Atatürk tarafından kabul görmüş ve desteklenmiştir. Cumhuriyet rejiminin medenileştirme projesiyle uyuşan bu planda "*Kılıçzâde, Latin alfabesinin alınmasını, kılık-kıyafette Batılı insan gibi giyinilmesini, fes yerine şapkanın kabulünü, tesettürün bırakılmasını, medreselerin kaldırılmasını önermiştir*" (İnalçık, 2009, s. 365).

ve akılcılık bugün egemen akımlar hâline gelmiştir. Biri surf aklın evrenselliğini, öteki tarihi köklere dayanan gelenekçiliği temsil etmektedir” (İnalçık, 2009, s. 20). İlericilik ve aklın evrenselliği bahsi geçen aydınlar tarafından başlayan materyalist ve sivil bir din kavramıyla özdeşik kavramlardır. Kahraman’ın belirttiği üzere “Türkiye’de ilericilik anlayışı kendisini dindışılıkla özdeşirmiştir” (2010, s. 167). Gericilik ise dini varoluşsal bir pozisyon olarak benimseyen güruhu tespit etmek için kullanılır. Bu dönemde ortaya çıkan fikirler evvela elitist ve toplumsallıktan uzak dursa da bugüne değin uzanan toplumsal hareketlerin ve devlet sistematiğinin oluşumunda büyük önem arz etmektedir. Cumhuriyet modernleşmesi ilericilik hamlesi bağlamında bu kavramı toplumsal sahaya yansıtmıştır. Toplumun buna karşı tepkisi kendisini Cumhuriyet tarihi kadar eski, birikimli bir örgütsel faaliyet oluşturacak kadar sistemli bir hareketin içine sokarak yakın zamana kadar popülerliğini koruyan “merkez-çevre ilişkileri”ne¹³ yön verecektir.

SONUÇ

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında Osmanlı aydını için dünya, çatışan siyasetler üzerinden hareket etmekteydi ve uluslararası acımasız bir rekabetin mücadelesi söz konusuydu. Bu ahal içinde ortaya çıkan yeni aydınlar, seküler okullarda biçimlenmeye başlayan fikirleriyle cemiyet hayatı içerisinde yeni bir zümreyi oluşturdular. Pozitivist fikirleri benimsemiş ve yönetici bir elit sınıfının iktidarıyla ancak sorunların çözüme kavuşacağına inanan bu aydınların önde gelenlerinden biri de Abdullah Cevdet’tir.

Cevdet, sahibi olduğu ve ismiyle özdeşleşen İctihad Dergisi’nde pozitivist düşünce ekseninde hareket eden aydınlar kadar farklı fikirlere de yer vererek etkili bir yayın organı üzerinden yeni bir devlet ve toplum formasyonu tasarlamıştır. Cevdet’i dönemin diğer aydınlarından ayıran en önemli fark, modernizm projesinde mutlak biçimde sosyal Darwinizm ve biyolojik maddecilik ekseninde bir toplumsal dönüşümü sağlayacak reformlara duyduğu inancını ömrünün sonuna kadar yüksek sesle dile getirebilmesiydi. Devlet ve toplumun ilerlemesinin önünde duran en büyük engelin din olduğunu düşünen Cevdet, toplumsal değerlerle çatışan fakat toplumu kültürel ideallerine göre yeniden inşa edebilecek bir yönetici zümre olarak düşünen bir ütöpistti.

Cevdet, materyalist fikirlerin yayılmasında İctihad Dergisi üzerinden sistemli bir rota çizerek din kavramının içtimai hayattan sökülüp atılmasını önermiştir. Dini hayat ekseninde karanlık bir çağın içinde kaldığını düşündüğü toplumun, kültürel düzeyini değiştirmeye yönelik bir dizi reform önerisinde bulunan Cevdet, Osmanlı döneminde kendisini yeterince kabullendiremeye de modern zihniyete sahip bir elitin yönetimi tam anlamıyla ele aldığı Cumhuriyet rejimi altında idealindeki fikirlerin hayata geçtiğine tanık olmuştur.

Cumhuriyet rejimi, Cevdet’in bir organizma olarak gördüğü toplumu yönetmekle mükellef elit kadro iktidarındaydı ve onun seküler fikir dünyasına uygun bir devrimsel dinamiği oluşturuyordu. Zira Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu kadrosunun büyük kısmı Batı tipi eğitim kurumlarında yetişmiş bir zümreye mensup kişilerden oluşmaktaydı. Pozitif ilim ve pozitivismle bu okullarda tanışan ve yaşadıkları dönemin aydınlanma felsefesini ihtiva eden Batılılaşma taraftarları, kendilerinden farklı görmedikleri yeni rejim idaresi altında fikirlerini hayata geçirebilme fırsatını bulmuşlardır. Nitekim Cumhuriyet rejiminin özellikleri netlik kazanırken yönetici elit, dinin sosyal yaşamdaki işlevi ve özellikle kamusal alandaki etkinliğini denetim altına almaya çalışacaktır. Yeni rejimin ideolojisi yaratılırken Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının Batılılaşma hareketi ekseninde ürettiği fikirler, rejimin kurucu kadrolarının önünde bir ışık olarak yorumlanmıştır.

¹³ Merkez ve çevre ilişkileri, Osmanlı’da ve Cumhuriyet döneminde sürekliliği devam eden yöneten ve yönetilen ilişkisini ifade eden bir kavramsallaştırmadır. Bu ilişkinin taraflarından merkez, merkezi bürokrasiyi, çevre ise merkezin dışında kalana toplumsal alandır (Mardin, 2003, s. 35-77). Bu ilişkide merkez, toplumu yöneten inaç, değer ve sembolleri cisimleştirerek merkezini teşkil eder (Shils, 2002, s. 86-87). Bu ilişki içerisinde seçkinlerin idaresindeki merkez, çevrenin dönüştürülmesinde araçsallığa sahiptir.

KAYNAKÇA

- Abdullah Cevdet (1328). Kurd İle Müttefik Olmadan Evvel Arslan Olmalıyız!. *İctihad*, S : 44.
- Abdullah Cevdet (1329). Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Bey'in Geçen Nüshasındaki Makalesine Cevap. *İctihad*, S : 89.
- Abdullah Cevdet (1904a). İctihad. *İctihad*, S. 1, 1904a, S. 1.
- Abdullah Cevdet (1904b). Tahkikat-i İlmiyye. *İctihad*, C.1, S.1.
- Abdullah Cevdet (1904c). L'esclavage Des Musulmanes. *İctihad*, S : 1.
- Abdullah Cevdet (1908). Uyanınız Uyanınız. *Mısır*, 1908 S. 10.
- Abdullah Cevdet (1911). Rahip Jean Meslier. *İctihad*, S : 127.
- Abdullah Cevdet (1912). *Hadd-i Tedib: Ahmed Rıza Bey'e Açık Mektup*. İstanbul : Matbaa-i İctihad.
- Abdullah Cevdet (1913). Kastamonu'da Kurunu Vustâ. *İctihad*, S : 58.
- Abdullah Cevdet (1914). Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Bey'in Geçen Nüshasındaki Makalesine Cevap. *İctihad*, S : 89.
- Abdullah Cevdet (1924a). Sebilürreşad'a Cevap. *İctihad*, S: 171.
- Abdullah Cevdet (1924b). Siyasi İstiklalden Sonra Vicdani İstiklal. *İctihad*, S:164.
- Abdullah Cevdet (1925a). Amerika'nın Ser-Şevketi. *İctihad*, S : 193.
- Abdullah Cevdet (1925b). Daima Daha İleri, Daima Daha Yüksek. *İctihad*, S: 188.
- Abdullah Cevdet (1926a). Din ve Terbiye-i Vicdaniyye. *İctihad*, S : 197.
- Abdullah Cevdet (1926b). Kanuni Medenî. *İctihad*, S: 199.
- Abdullah Cevdet (1926c). Latin Harfleri Hakkında. *İctihad*, S : 204.
- Abdullah Cevdet (1926d). Büyük Millet Meclisinin Açılması Münasebetiyle Gazi Paşa Hazretlerinin Nutku. *İctihad*, S: 216.
- Abdullah Cevdet (1927a). Gayemiz ve Yeni Programımız. *İctihad*, S: 235.
- Abdullah Cevdet (1927b). Gazi Hazretlerinin Nutku ve İsmet Paşa'nın Beyanatı. *İctihad*, S: 239.
- Abdullah Cevdet (1932). İşimiz Bitmemiştir. *İctihad*, S: 351.
- Akgün, Mehmet (1998). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Arıkan, Zeki (1983). Abdullah Cevdet ve Dönemi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1 (1), 219-226.
- Bardakçı, Murat (2005, 1 Ağustos). Abdullah Cevdet'in Kitaplarını Mahkeme Kararıyla Köprü'den Denize Atmıştık. *Hürriyet*.
- Bolay, S. H. (2008). *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Celal Nuri (1913) .Şime-i Husûmet. *İctihad*, S: 89.
- Celal Nuri (1997). *Kutup Muhasebeleri*. İbrahim Demirci (çev.). İstanbul: Mavi Yayıncılık.

- Frank W. Creel (1980). Abdullah Cevdet: A Father Of Kemalism. *Journal Of Turkish Studies*, I, 9-26.
- Günyol, Vedat (1979). Büyük İnsancı Abdullah Cevdet. *Türk Dili*, 328, 10-13, 1979.
- Hanioglu, Şükrü (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet Ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- İnalcık, Halil (2009). Doğu Batı Makaleler I. 4.Baskı. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Kahraman, H. Bülent (2010). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-1*, 2.Baskı, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kılıçzâde Hakkı (2008). Pek Uyanık Bir Uyku. Mustafa Gündüz (Haz.) içinde, *İçtihad'ın İçtihadı*, s. 221-233, Ankara: Lotus Yayınları.
- Macfarlane, Charles (1850). *Turkey and its Destiny: The Results of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, C. I-II, London.
- Mardin, Şerif (2003). Türk Siyasasını Anlayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. (Der.) M. Türköne ve T. Önder İçinde, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, Cemil (1999). *Jurnal 2.Cilt 1966-1983*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meslier, J. (1924). *Rahip Meyle'nin Vasiyetnamesi Hakkında*. Abdullah Cevdet (çev.). İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- Meslier, J. (1929). *Aklı Selim*. Abdullah Cevdet (çev.). İstanbul: Devlet Matbaası.
- Nazım H. Polat (2012). İçtihad, içinde, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 21. İstanbul: TDV Yayınları.
- Shils, Edward (2008). Merkez ve Çevre. Y. Z. Çelikkaya (çev.). *Türkiye Günlüğü*, 70: 86-96.
- Süleyman Nazif (2008). El-Cezire Mektupları: Husumet mi Muhabbet mi ? Mustafa Gündüz (Haz.), içinde, *İçtihad'ın İçtihadı*, s. 198-202, Ankara: Lotus Yayınları.
- Temo İ. (2000). *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*. 2. Baskı İstanbul: Arba Yayınları.
- Uçar, Ramazan (2011). Abdullah Cevdet'in Batı Medeniyeti ve Batılılaşma Anlayışı. *Toplum Bilimleri Dergisi*, Temmuz-Aralık, 1-7.
- Zürcher, E. Jan (2004). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.